
ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

М. І. ЗВЕРЯКОВ,
*професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
ректор Одеського національного
економічного університету,*
вул. Преображенська, 8, 65082, Одеса, Україна

MYKHAILO ZVERYAKOV,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Rector, Odesa National Economic University,*
8, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine

УДК 330.34:338.1(477)

ТЕОРЕТИЧНА ПАРАДИГМА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Показано, що нестале економічне зростання є характерною рисою української моделі розвитку. Досліджено природу спадів і піднесень у різних економічних моделях. Розкрито причини, через які не запущено механізм масового оновлення виробництва. Виявлено, що глибинні причини несталого економічного зростання криються у системі відтворення промислового капіталу, яка склалась. Обґрунтовано необхідність розробки комплексного плану оновлення матеріально-технологічної структури національної економіки.

Ключові слова: стале зростання; трансформаційний спад; відтворення промислового капіталу; нова модель сталого розвитку; програмно-цільовий метод планування.

Бібл. 7; табл. 1.

UDC 330.34:338.1(477)

THEORETICAL PARADIGM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND UKRAINIAN REALITIES

The author shows that unsustainable economic growth is a characteristic feature of Ukraine's development model. The nature of recessions and upsurges in various economic models is studied. The reasons for not launching the mass renewal of production are revealed. It is shown that the key causes of unsustainable economic growth lie in the existing system of reproduction of industrial capital. The necessity to develop the comprehensive plan for updating the material and technological structure of the national economy is substantiated.

Keywords: sustainable development; transformation recession; reproduction of industrial capital; new model of sustainable development; program-target method of planning.

References 7; Table 1.

© Зверяков Михайло Іванович (Zveryakov Mykhailo), 2018; e-mail: rector@oneu.edu.ua.

Проблема сталого розвитку

Несталий розвиток України уже багато років продовжує тримати у напруженні все суспільство і залишається у центрі уваги як політиків, так і вчених. Заходи, що вживаються урядом, спрямовуються, головним чином, на забезпечення макроекономічної стабільності, зняття соціальної напруженості, викликані зниженням рівня життя основних верств суспільства. В підсумку подолання рецесії, що змінюється незначним зростанням ВВП і промислового виробництва, пов'язується і в науковому співтоваристві, і в органах державного управління та бізнесі з відновленням сталого економічного зростання як базису для розв'язання накопичених проблем. Тому в науковій літературі, в періодичній пресі та на практиці зростає інтерес до теми сталого економічного розвитку [1]. Але в поняття сталості нерідко вкладається різний зміст, що не дивно, оскільки сам цей термін дійсно є багатовимірним. З огляду на це, потрібна чіткість у визначенні самого поняття “сталый розвиток” як неодмінної умови наукового аналізу. Перше, що необхідно, – встановлення зв'язку антикризової політики щодо забезпечення сталості економіки з поняттям “сталый розвиток”, яке з певного часу широко увійшло в науковий оборот і в нормативні документи.

Нагадаємо, що термін “сталый розвиток” було запропоновано вченими і політиками наприкінці ХХ ст. у зв'язку з нагальною необхідністю запобігти негативному впливу господарської діяльності на світову екосистему. Термін “сталый розвиток” увійшов у широкий науковий оборот після публікації доповіді “Наше спільне майбутнє”, підготовленої в 1987 р. Всесвітньою комісією ООН з навколишнього середовища і розвитку. Пізніше поняття “сталый розвиток” дістало офіційне закріплення в меморандумі “Порядок денний ХХІ століття” Всесвітнього саміту 1992 р. у Бразилії.

Нова ситуація у світі на початку ХХІ ст. проявилась у вигляді дисбалансів не тільки між реальною наростаючим і допустимим навантаженнями на біосферу, але й у світовій економіці, які призвели до глобальної кризи 2007–2009 рр. Знову актуалізувалася проблема сталого розвитку, з огляду на що саме поняття “сталый розвиток” почало вживатися також при аналізі стратегічних рішень, пов'язаних з подоланням цієї кризи. Інакше кажучи, концепція сталого розвитку набирала нового, ширшого значення для встановлення нової стратегії соціально-економічного розвитку в умовах, викликаних кризовими процесами як у світовій, так і в національній економіках. Можна сказати, що в науковій літературі спостерігається незбіг визначень поняття “сталый розвиток”. Якщо у нас, як і в інших країнах з ринковою економікою, що розвивається, цей термін використовують при виробленні програм сталого економічного зростання, то у світі в цілому під сталим розвитком розуміється набагато фундаментальніший, збалансований розвиток економічних, соціальних та екологічних компонент [2, с. 59-60]. Саме таке розуміння закріплено в документах міжнародних організацій і у стратегіях розвитку всіх країн після конференції ООН 1992 р. і прийняття на ній документа для людства “Порядок денний на ХХІ століття”, в якому визнано неможливість сталого розвитку тільки за рахунок економічного зростання*.

Водночас рівень життя у країнах різних частин планети надто сильно розрізняється, у зв'язку з чим для подолання надмірного відставання слаборозвинутих країн від середніх життєвих стандартів і тепер, і в майбутньому не обійтися без

* Повестка дня на ХХІ век. – ООН, 1993. – 300 с.

стимулювання економічного зростання. Тому вкрай ускладнюється пошук відповіді на запитання про оптимальні темпи зростання в різних країнах з точки зору сталого розвитку. Сьогодні знову актуалізувалися пошуки відповідей на такі запитання, як, наприклад: які темпи економічного зростання бажані для відновлення сталого економічного зростання у посткризовому світі? чи можуть бути сформовані рекомендації відносно темпів економічного зростання для країн з економікою, що розвивається? У ряді публікацій наводяться досить категоричні висловлювання з приводу стримування економічного зростання у країнах з перехідною економікою і у країнах, що розвиваються, які викликають незгоду цих країн, оскільки, як правило, базуються виключно на досвіді невеликої групи країн високорозвинутого капіталізму. Такий досвід об'єктивно не може бути масово відтворений в умовах обмеженості ресурсної бази планети.

Відомо, що в останні роки темпи економічного зростання у країнах, що розвиваються, були істотно вищими, ніж у промислово розвинутих країнах, що пояснюється величезним стартовим розривом між ними. Ці високі темпи зростання ВВП у країнах, що розвиваються, не викликали тривоги у світовому експертному середовищі доти, доки не з'ясувалося, що основною причиною таких темпів слугує бажання країн, що розвиваються, скоротити розрив у стандартах споживання благ, досягнутих розвинутими країнами. Усвідомлення даного факту актуалізувало обговорення проблем розвитку в умовах обмеженості ресурсів. Тому на конференції ООН із сталого розвитку 2015 р. було визначено кількісні індикатори сталого розвитку на 2016–2030 рр. *.

У прийнятих міжнародних документах говориться про необхідність розвивати Програму ООН з навколишнього середовища, але передбачається, що кожна країна сама повинна вирішувати, як вона досягатиме відповідних цілей. Тому міжнародні екологічні організації називають такий документ лише “набором побажань” і говорять “про похорон захисту навколишнього середовища на світовому рівні”.

Україні також необхідно мати стратегію сталого розвитку, яка б базувалася на збалансованості економічних, соціальних і екологічних компонентів. У даний час такого стратегічного документа розвитку у нашої країни немає. На наш погляд, в умовах функціонування сировинної моделі розвитку без переходу до нової його моделі, яка б ґрунтувалася на нових енерго- і природозберігаючих технологіях, збалансувати економічні, соціальні та екологічні компоненти неможливо. Для України вкрай важливими стають відновлення і забезпечення сталого економічного зростання національної економіки шляхом задіяння, насамперед, внутрішніх факторів. Проте на сьогодні це тільки стратегічне завдання, виконання якого повинне враховувати ряд обставин, вкрай важливих для національного розвитку.

Мета статті — з'ясувати причини несталого економічного зростання, одна з яких полягає в існуючій моделі господарювання, визначити контури нової моделі, здатної забезпечити сталий розвиток у майбутньому.

Нестале економічне зростання — істотна ознака національної моделі

Процес становлення капіталізму в Україні, як і в інших державах постсоціалістичної економіки, супроводжувався величезним економічним спадом. Уникнути його не вдалося жодній з цих країн, хоча в кожній з них масштаби спаду виробництва і його тривалість виявилися різними. Так, у 1999 р. загальне падіння ВВП у

* Принятие Парижского соглашения Сторон. Двадцать первая сессия. — Париж, 30 ноября — 11 декабря 2015 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : ECCC/CP/2015/L.9/Kov./1.OОН.2015.

відношенні до 1990 р., року найвищої точки кризи, становило в Україні 62%. Це один з найзначніших спадів у колишніх радянських республіках. Більшим спад виявився тільки в Азербайджані (63%), Таджикистані (64,2%) і Грузії (76%), тобто у країнах, залучених у громадянські конфлікти на старті ринкових реформ [3, с. 118].

На початку ринкової трансформації, тобто у 1990-ті роки, Україна не зазнавала відкритих громадянських конфліктів. У національній економіці поступово виникали інститути ринку, почали проводитись антиінфляційна, фіскальна і монетарна політики, що сприяли зниженню темпів інфляції. Сприятливою виявилась і зовнішня кон'юнктура. Попит на українські метали, хімічні добрива, вугілля, зерно і т. п. різко зріс.

Усе це, разом узятє, слугувало поштовхом до зростання української економіки у 2000-ні роки, яке відбувалося на базі колишньої радянської промисловості. В економічній літературі таке зростання було названо “відновлювальним” і аж до осені 2008 р. становило 7% приросту ВВП. За темпами зростання ВВП національна економіка входила до складу лідерів серед великих економік пострадянського простору. Разом з тим до кінця 2008 р. ВВП України становив лише близько 70% у відношенні до 1990 р. Якби такі темпи зростання збереглися, то приблизно до середини 2010-х років докризовий рівень міг бути досягнутий. Проте, з огляду на соціально-економічну кризу 2008–2009 рр., політичну кризу кінця 2013 – початку 2014 р. і наступні зовнішні шоки у вигляді цін на газ і на експортні сировинні товари, у країні відновився трансформаційний спад. Україна потрапила у смугу несталого економічного зростання, коли незначне зростання ВВП змінюється його падінням, про що свідчать дані таблиці.

Середньорічні темпи приросту ВВП у світі та в Україні за ПКС у 2015 р. *

(%)

Показники	Роки				
	1991–2000	2001–2010	2011–2016	2017–2020	2021–2030
Світ у цілому.....	3,2	3,9	3,5	3,7	3,8
Середньорічний приріст населення	1,46	1,21	1,15	0,81	0,55
Розвинуті країни	2,7	1,7	1,7	2,2	2,6
Країни, що розвиваються, і країни з перехідною економікою.....	4,1	6,6	5,1	4,8	4,6
Україна.....	–8	4,3	–1,5	2,9	–

* Розраховано за даними Світового банку (SDP growth (annual %) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://data.worldbank.org/indicator/NY.SOP.MKTP.KD.ZG>), Віденського інституту порівняльних економічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wiiw.ac.at/ukraine-overview-ce-14.html>, а також [4. с. 24].

Досягнуті нашою країною показники ВВП кінця 2008 р. було знову втрачено. Тепер, за даними Світового банку, ВВП України становить тільки 65% показника 1990 р.

Світовий банк, оцінюючи підсумки розвитку української економіки на початку 2000-х років, зазначав: “Нещодавнє економічне зростання в Україні базувалося на недиверсифікованому, але сильному зростанні експорту в секторах економіки, контрольованих фінансово-промисловими групами, які оперують за до-

помогою неформальних відносин і спеціальних привілеїв” *. Водночас доходи ФПГ, які домінують в економіці, не інвестувались у національну економіку, а виводилися в офшори так званою “офшорною аристократією”. Структура цих доходів включала в себе не тільки значну частину прибутку (в тому числі і природну ренту), але й частину необхідного продукту через заниження оплати праці, а також амортизаційні відрахування через відсутність необхідних норм регулювання відтворення основного капіталу.

У підсумку протягом майже 30 років реформ країна втратила результати праці цілого покоління. За даними Світового банку, Україна є світовим лідером за падінням ВВП за 1991–2015 рр. За цей період показник ВВП країни скоротився на 35%. Такого падіння немає у жодній країні світу. Наступні місця за рівнем падіння ВВП за цей самий період розподілилися так: Молдова (–29%), Грузія (–14%), Зімбабве (–2,3%), ПАР (–0,94%). У 2017 р. за показником ВВП на душу населення (2190 дол.) Україна була на рівні Гондурасу (2200 дол.), або на 20% нижчому, ніж у 1990 р., і стала найбіднішою країною в Європі. Якщо екстраполювати середні темпи приросту подушового ВВП України і сусідніх країн (Польщі, Румунії, Туреччини) за 2015–2017 рр. до 2030 р., то картина залишається колишньою, тобто має місце, як мінімум, дворазове відставання нашої держави за даним показником. Щоб наздогнати найближчих сусідів, Україні необхідні темпи приросту ВВП, як у Китаї, тобто в середньому на рівні 7% на рік протягом усього періоду до 2030 р. В існуючих умовах національного розвитку такий сценарій є, на нашу думку, нездійсненним, про що свідчать прогнози експертів **. Темпи економічного зростання, особливо за рахунок промислового сектору, залишаються незначними для подолання відставання від сусідніх країн, яке виникло.

Ще один параметр, який характеризує масштаби тривалої національної кризи, – це депопуляція і міграція населення як прямий наслідок скорочення економіки, яка не спроможна забезпечити людей роботою і заробітками.

Підвищення темпів зростання ВВП у 2016 і 2017 рр., відповідно, до 2,4% і до 2,5% після 17-процентного спаду у 2014–2015 рр. породило ілюзію подолання кризи. Сформувалася точка зору, згідно з якою наша країна подолала кризу і перейшла у фазу економічного піднесення [1]. Проте, на наш погляд, це пожвавлення не можна вважати повноцінним економічним зростанням з цілого ряду обставин. Зупинимося на них детальніше.

По-перше, як показує поточна економічна динаміка, темпи зростання є достатньо волатильними, супроводжуються уповільненням, призупиненнями, а іноді і мікроспадами (особливо щодо промислового виробництва), що не є характерним для сталого економічного зростання. Так, у 2015 р. падіння промислового виробництва було на рівні 13%, у 2016 р. його обсяги виросли на 2,8%, але у 2017 р. їх зростання становило лише 0,4% ***.

По-друге, триває зниження реальних доходів населення через постійне зростання цін і тарифів: за експертними оцінками, за останні чотири роки вони скоротилися більш як на 30%.

По-третє, у промисловості зберігаються старе устаткування і застарілі технології. Ступінь зносу основних фондів на деяких підприємствах досягає 65–75%.

* Country Assistance Progress Report for Ukraine // The World Bank Report. – № 032250-UA. – 2005. – Маж. – 46 р. – Р. 20.

** Венский институт сравнительных экономических исследований [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wiiw.ac.at/ukraine-overview-ce-14.html>.

*** Там же.

Кожне третє підприємство збиткове. Частка прострочених кредитів на підприємствах досягла 50%. Тому кредитна підтримка підприємств є незначною.

По-четверте, сучасна бюджетна політика уряду є індиферентною до завдань активізації економічного зростання. Обмеження дефіциту і видатків бюджету послаблюють провідну роль державних фінансів у підтриманні економічного зростання. Така бюджетна політика веде до зниження доходів бюджетної сфери та її працівників, а також незахищених верств населення.

По-п'яте, інфляція, що досягла у 2015 р. 48,7%, у 2016 р. знизилася до 13,9%, а у 2017 р. знову зросла до 14,4%. Боротьбу з інфляцією НБУ здійснює шляхом придушення попиту, завищуючи кредитні ставки. Так, у січні 2018 р. НБУ збільшив ставку рефінансування на 1,5% – до 16%, демонструючи тим самим своє ставлення до різкого збільшення соціальних виплат, призначених урядом.

По-шосте, різке падіння доходів населення призвело до відпливу працездатних громадян за кордон. Прискореному виїзду з метою пошуку роботи сприяло запровадження безвізового режиму з ЄС. Понад 50% “робочих” віз українцям видала Польща. Як наслідок, у національній економіці у січні – вересні 2017 р. кількість робочих місць знизилася на 0,5%. Скорочення пропозиції робочої сили, а також підвищення мінімальної оплати праці спричинили зростання середньої заробітної плати на 35%. Водночас рівень безробіття вважається високим – близько 9,5–10%.

По-сьоме, одним з істотних обмежень у розвитку української економіки стало високе боргове навантаження. Динаміка зовнішньої заборгованості слугує своєрідним індикатором розвитку країни для зовнішніх кредитів, у тому числі і для МВФ при прийнятті рішень про її майбутнє кредитування. Здатність економіки знизити зростання боргу, насамперед, за рахунок сталих темпів економічного зростання і послаблення боргового зашморгу є підставою для видачі чергового траншу. Для України на даний момент борговий тягар стає тільки важчим. Зовнішній борг давно вже перевищує порогові показники, позначені МВФ на рівні 60% ВВП, і досягає, відповідно, 80%. Негативна динаміка державного боргу, яку дедалі складніше переломити, не збільшуючи темпи економічного зростання, посилюється значними борговими зобов'язаннями, що становлять 8–12 млрд. дол. на рік. Можна сказати, що національна економіка набрала негативної динаміки у нарощуванні державного боргу, з якої неможливо вийти, не перейшовши до сталого економічного зростання*.

Таким чином, економіка України вступила у фазу несталого економічного зростання у зв'язку з вичерпанням потенціалу відновлювального зростання, скороченням припливу експортної виручки та іноземного капіталу, а також збільшенням іноземних кредитів.

Загроза розвитку української економіки в параметрах стагнації та невеликого зростання ВВП залишається, що пояснюється не тільки вичерпанням потенціалу відновлювального зростання, але й збереженням існуючої моделі розвитку. Тому, на наш погляд, якихось реальних змін у 2018 р., а також у 2019–2020 рр. очікувати не доводиться. Збереження млявого зростання з наростанням ризиків падіння залишається через збереження сировинної моделі, в основі якої лежать: застарілі основні фонди, 2/3 яких уже відпрацювали свій строк; потворна структура економіки та експорту з домінуванням сировинних галузей; значне скорочення видатків

* Там же.

держбюджету на 2018–2020 рр.; вкрай низька частка інвестицій в основний капітал (у середньому за 2014–2017 рр. 14,2% ВВП щороку, а за експертними оцінками – 9,3%) і у сферу “економіки знань” – науку (0,65%), які не забезпечують простого відтворення в економіці; високий рівень інфляції та ставок по кредитах, а також стагнуючі капітал і активи вітчизняних банків; постійне скорочення трудових ресурсів через демографічні зрушення і трудову міграцію; низькі зайнятість і продуктивність праці; розвиток патерналізму та утриманства. Усе це вимагає змін, для чого необхідно йти на серйозні та масштабні реформи, на перегляд укорінених уявлень про наш минулий і майбутній розвиток.

Для багатьох дослідників існуюча економічна модель України нагадує латиноамериканську модель 1980-х років. Відомо, що цій моделі притаманні такі ознаки: періодичні дефолти, неплатежі, високий рівень інфляції, зростання зовнішнього боргу і безробіття, домінування кланово-олігархічних груп і т. п. Вона також характеризується постійним повторенням ліберальних макроекономічних шоків. Тому для української економічної моделі рецепти виходу із замкненого кола наростання зовнішнього боргу і низьких темпів зростання шукають в успішному досвіді окремих країн Латинської Америки (наприклад, Чилі). Але тут виникає запитання, на яке необхідно знайти відповідь: чи дійсно українська економіка за своєю природою являє собою різновид латиноамериканської моделі? На перший погляд, українську економічну модель споріднює з латиноамериканською збіг багатьох зовнішніх ознак. Але чи слугує це підставою для віднесення їх до одного типу? Відомо, що латиноамериканська модель є різновидом моделі “периферійного капіталізму”, де діють закони капіталізму, модифіковані архаїчною національною специфікою. Чи характерно це для української господарської моделі? Спробуємо розібратися в цьому, враховуючи всю попередню історію української господарської системи.

Про природу спадів і піднесень у різних моделях економіки

Оскільки поточна економічна динаміка є досить несталою і характеризується спадами та незначними піднесеннями, то виникає запитання про природу самих спадів і піднесень. Самі спади і піднесення в економіці можуть мати різні причини: наприклад, слід розрізняти спад, зумовлений переходом від однієї системи господарювання до іншої, і внутрісистемний спад, іменованій “кризою”. Зупинимося на цьому детальніше.

Українська економіка у своєму розвитку не вийшла на рівень 1990 р., тому можна говорити, що вона все ще перебуває в межах трансформаційного спаду. Проблему трансформаційного спаду вперше було досліджено Я. Корнаї та Є. Красніковою [5; 6, с. 179–212]. У сучасній економічній літературі трансформаційний спад нерідко ототожнюється з економічною кризою як фазою промислового циклу, притаманного розвинутій ринковій економіці. Підставою для такого ототожнення слугує схожість зовнішніх форм їх прояву: це, насамперед, зниження ВВП, скорочення обсягів промислового виробництва, зростання безробіття, підвищення рівня інфляції, падіння доходів населення, посилення соціальної напруженості і т. ін. Схожість зовнішніх форм прояву трансформаційного спаду та економічної кризи зовсім не випадкова. Така спільність зовнішніх форм зумовлена єдністю тієї ролі, яку виконують трансформаційний спад і економічна криза. Ця роль полягає у розв’язанні соціально-економічних суперечностей, накопичених у попередній період розвитку і матеріалізованих у матеріально-речовій структурі економіки.

Розв'язання таких суперечностей неминує спричиняє часткове руйнування або зміну існуючої матеріально-технологічної структури, вивільнюючи тим самим простір для становлення нової макроекономічної структури, відповідної новому технологічному укладу (якщо йдеться про економічну кризу) або новій соціально-економічній системі (коли відбувається трансформаційний спад).

Оскільки накопичені соціально-економічні суперечності дістають своє втілення в існуючій матеріально-технологічній структурі, остільки такі зміни зумовлюють загострення соціально-економічних суперечностей як у сучасній ринковій економіці, так і в перехідній, до якої можна віднести українську. Проте суть у тому, що при зовнішній схожості форм прояву економічної кризи і трансформаційного спаду вони мають різну соціально-економічну природу, а тому виконують свої ролі по-різному і у принципово різних конкретно-історичних умовах. Тому і способи їх подолання не можуть бути однаковими: хоча і економічна криза, і трансформаційний спад виконують роль механізму розв'язання суперечностей, накопичених за попередні періоди розвитку, все ж і самі ці періоди виявляються різними за своїми соціально-економічним змістом і тривалістю.

Як відомо, у зрілій ринковій економіці період спаду вимірюється тривалістю промислового циклу, який завершується кризою, що свідчить про вичерпання потенціалу розвитку на матеріальній основі існуючого покоління техніки і технології. За допомогою наявного технологічного способу виробництва відбувається насичення існуючого сукупного попиту, а потреби, що знову виникають і розширюються, можуть бути задоволені шляхом масового оновлення виробництва.

Як показує досвід, у ринковій економіці періодично відбувається зміна технологічних укладів, яка призводить до ускладнення структури виробництва і економіки в цілому. В такі періоди зміни технологічних укладів економічна криза виявляється глибшою і тривалішою. Особливо складно відбувається криза на понижувальній хвилі довгого технологічного циклу кон'юнктури.

Зміна технологічних укладів не тільки знімає обмеження зростання ефективності ринкової економіки, але й на час усуває суперечності між виробництвом і споживанням, які мають різні соціально-економічні форми прояву. Нова техніко-технологічна основа виробництва відкриває перспективи для економічного зростання у межах чергового ділового циклу. На макрорівні встановлюється макроекономічна рівновага на основі функціонування оновленого реального сектору, який задовольняє на більш високому рівні суспільні потреби – як традиційні, так і нові. На мікрорівні підприємці здійснюють техніко-технологічне оновлення виробництва, що сприяє відтворенню індивідуального капіталу, який вступає в новий промисловий цикл. Циклічний характер розвитку ринкової економіки ставить перед наукою і практикою питання про антициклічне регулювання.

У західній економічній науці та господарській практиці проблема антикризового регулювання перебуває в центрі уваги як вчених, так і управлінців. Завдання вирівнювання економічного розвитку в усіх фазах циклу з метою запобігання кризовим спадам розв'язується методами прогнозування господарської кон'юнктури, яке охоплює тривалість циклу в цілому. Це дозволяє пом'якшити його руйнівні наслідки. При цьому, як показує досвід, у західній економічній літературі способи антициклічного регулювання трактуються різними економічними школами по-різному. Таке різне бачення регулювання економічних циклів передбачає наявність різних пріоритетів в економічній політиці. Практика антикризового регулювання, що існувала протягом багатьох десятиріч, свідчить, що ефективними

методами регулювання можуть стати рекомендації різних шкіл. Це можуть бути і кейнсіанство, і монетаризм, і інституціоналізм, але тільки за певних конкретно-історичних обставин, а також у тому чи іншому поєднанні самих рецептів. У підсумку успіх залежить від адекватності вживаних антикризових заходів умовам господарювання, що склались у кожному конкретному випадку.

Таким чином, існуюча практика антикризового регулювання свідчить, що, долаючи черговий кризовий спад, система економічних відносин не тільки зберігається, але й поступально розвивається на основі зміни промислових циклів як певних етапів у реалізації інноваційно-інвестиційної діяльності господарюючих суб'єктів. За допомогою антикризового регулювання відбуваються вирівнювання економічного розвитку в усіх фазах циклу, а також корекція макроекономічної структури в її галузевому, територіальному, секторальному та інших аспектах, як і її оптимізація.

Кардинально іншу роль виконує трансформаційний спад у країнах, де відбувається становлення капіталізму. Цей спад розв'язує суперечності, накопичені попередньою економічною системою протягом декількох десятиріч, які вимірюють її історичний час. Як показує досвід становлення капіталізму в постсоціалістичних країнах (у тому числі і в Україні), накопичені суперечності розв'язуються шляхом часткового руйнування матеріально-речової структури, що сформована протягом багатьох десятиріч і стала матеріалізацією колишньої економічної системи під впливом внутрішніх і зовнішніх (світових) ринкових сил. Як відомо, поступове затухання темпів економічного зростання в радянській економіці стало проявлятися ще на початку 1960-х років і тривало в 1970–1980-х роках, що свідчило про те, що існуюча тоді макроекономічна структура повністю себе вичерпала і не могла більше зберігати високі темпи економічного зростання. Накопичені суперечності вирішено було подолати шляхом впровадження ринкових відносин у радянську систему господарювання (так званої “перебудови”, що розпочалась у II половині 1980-х років).

Але подолати виниклі суперечності не вдалося з огляду на неадекватність вжитих заходів існуючій ситуації. Зміна механізму господарювання виявилась об'єктивно неминучою в умовах, коли економічна система вичерпала свій потенціал зростання, а у зв'язку із втратою керованості увійшла у стан розпаду. Подолання накопичених суперечностей виявилось можливим лише шляхом переходу до іншої економічної системи, заснованої на ринковому механізмі господарювання і ринкових критеріях ефективності усіх видів виробництва. Альтернативи ринковому механізму господарювання не було. З огляду на це, трансформаційний спад пов'язаний з неминучим перетворенням макроекономічної структури, побудованої на планових методах управління, на ринкові способи господарської координації.

Сам термін “трансформаційний спад” у науковий оборот увів Я. Корнаї, який пояснив його виникнення такими причинами: перехід від ринку продавця до ринку покупця; глобальна структурна перебудова економіки; порушення економічної координації у зв'язку із заміною командного координаційного механізму на ринковий; посилення бюджетних обмежень для підприємств; нерозвинутість фінансового сектору економіки [5].

Усі названі причини зумовлені процесом перетворення планової господарської системи на ринкову. Глибина і тривалість трансформаційного спаду в постсоціалістичних країнах зумовлені глибиною накопичених соціально-еко-

номічних суперечностей, а отже, і ступенем деформації матеріально-речової та соціально-економічної структур.

З приводу характеристики трансформаційного спаду в літературі зустрічається чимало суджень. Так, заслуговує на увагу характеристика трансформаційного спаду як однієї з фаз трансформаційного циклу, що включає в себе дві фази: понижувальну з від'ємними темпами зростання, яка є власне трансформаційним спадом, і підвищувальну, що характеризується додатними темпами зростання [6, с. 182–186]. Саме трансформаційний цикл, який включає ці дві фази, і визначає межі перехідного періоду. Критерієм завершеності перехідного періоду є та точка економічного піднесення, коли економічна система долає рівень розвитку, що спостерігався до її вступу у фазу трансформаційного спаду. Проте це лише кількісна характеристика завершення перехідного періоду. Важливо, щоб забезпечувалося стає економічне зростання на основі освоєння промисловим капіталом реально-го сектору економіки шляхом нарощування інвестиційної діяльності.

Отже, трансформаційний спад став специфічним феноменом ринкового перетворення постсоціалістичної економіки. Його роль полягала у знятті суперечностей радянської господарської системи, матеріальним носієм якої була успадкована макроекономічна структура економіки. Таке зняття відбувалося шляхом її часткового руйнування з огляду на надлишковість на основі ринкових критеріїв задоволення сукупного попиту на продукцію окремих підприємств і галузей. Тим самим усувалися найглибші структурні та технологічні дисбаланси, успадковані від старої планової системи, і створювалися передумови для становлення нової макроструктури на основі критеріїв капіталістичної системи господарювання. Завершення трансформаційного спаду і перехід економіки у стадію сталого зростання можуть бути початком формування капіталістичного *відтворювального промислового циклу*. Але таке зняття накопичених суперечностей відбувається в межах техніки старого покоління і нової економічної системи, що базується на ній, завдяки діяльності нових економічних суб'єктів.

Таким чином, можна стверджувати, що тривалість трансформаційного циклу визначається періодом “вмирання” старої економічної системи і становлення нової системи відносин. Саме цей часовий інтервал “вмирання” однієї системи і становлення іншої утворює перехідний період, завершення якого позначається відновленням економічного зростання, детермінованого новою системою економічних відносин.

Але проблема трансформаційного спаду не може бути пояснена тільки вичерпаністю потенціалу розвитку попередньої економічної системи. В межах самого перехідного періоду виникає цілий ряд обставин, які сприяють розгортанню трансформаційного спаду. Відзначимо найістотніші з них.

По-перше, з виникненням нової системи відносин, де критерієм існування тих чи інших елементів господарської системи стає задоволення кінцевого попиту споживачів, економічний спад став супроводжуватися деіндустріалізацією наукового і виробничого потенціалів. Відсутність ринкового попиту на продукцію цілого ряду галузей (насамперед, обробної, військового комплексу, легкої промисловості) в умовах зовнішньоекономічної лібералізації піддало їх ще більшому руйнуванню. Зміна критерію макроекономічної збалансованості з планового на ринковий поставила перед органами державного управління проблему національної реструктуризації, яка б сприяла становленню принципово іншої структури народного господарства, орієнтованої на кінцевий попит. У ході системних перетво-

рень відносин власності з державної на приватну виникла криза системи інститутів державного управління. За деякими експертними оцінками, дезінтеграційні процеси, що виникли при розпаді колись єдиного народногосподарського комплексу, посилили спад економіки приблизно на одну третину.

По-друге, поглибленню економічного спаду сприяв специфічний характер первісного нагромадження капіталу та формування класу власників. Позавідтворювальна природа первісного нагромадження капіталу, дефіцит грошового капіталу подовжували утворення промислового капіталу та обмежували розгортання інвестиційної діяльності вже приватизованих підприємств. Новий клас власників, сформований у своїй переважній більшості з учорашніх керівників державних підприємств, починав з малого, вводячи в дію незавантажені виробничі потужності, привласнені у ході приватизації, з метою якнайшвидшого отримання прибутку. Так починалося “відновлювальне зростання”, яке можна віднести до фази трансформаційного піднесення. Проте якщо власники не здійснюють реструктуризацію підприємств і не перепрофілюють їх на випуск продукції, яка користується попитом (що дуже непросто в екстремальних умовах економічного спаду), то, як підтвердила практика, таке зростання виявиться несталим і може призупинитися. Для нового власника дуже проблематичним є розгортання підприємницької діяльності в галузях, які не приносять високих доходів, але необхідні для оптимізації макроекономічної структури відповідно до ринкових критеріїв.

У таких випадках на допомогу новим власникам повинна прийти держава у формі *промислової політики*, суть якої полягає у сприянні структурно-технологічним перетворенням шляхом формування промислового капіталу як головного елемента відтворювального процесу. Ця політика мала послабити соціальні потрясіння, викликані ламанням існуючих раніше структури економіки і структури зайнятості. Такі структурно-технологічні перетворення традиційно супроводжуються зростанням безробіття, яке скорочується не просто пошуками нового місця роботи, а перекваліфікацією робочої сили відповідно до мінливих потреб економіки.

По-третє, необхідною передумовою для економічного зростання є виникнення критичної маси істинних власників, здатних перейти від первісного (тобто позавідтворювального) нагромадження капіталу до відтворювального (тобто капіталізації одержаного прибутку), а також до використання амортизаційних ресурсів і позикових коштів для оновлення промислового капіталу. Це, у свою чергу, передбачає формування сприятливих умов для інвестиційного процесу, стимулювання відтворювального нагромадження шляхом встановлення контролю за експортом вітчизняного капіталу і нарощування ПІІ у реальний сектор економіки тощо.

Таким чином, трансформаційний спад став специфічним результатом ринкового перетворення постсоціалістичної економіки. Його основна роль полягала у знятті суперечностей попередньої господарської системи, матеріальним носієм яких виступала матеріально-речова структура виробництва, що дісталась у спадок. Це зняття відбувалося шляхом її часткового руйнування, і особливо тих надлишкових потужностей, попит на продукцію яких був відсутнім. Тим самим усувалися найглибші структурні та технологічні дисбаланси і формувалися нові економічний та технологічний простори для виникнення нової макроекономічної структури за критеріями ринкового регулювання.

Можна констатувати, що свою роль з розчищення економічного простору і макроструктурних дисбалансів в українській економіці трансформаційний спад виконав. Цей спад мав покласти початок формуванню традиційного для капіталіс-

тичного відтворення промислового циклу, перерваного практикою радянської індустріалізації. Відсутність циклічної форми руху промислового капіталу в радянській економіці зняла проблему закономірностей його руху на весь період її існування. Серед цих закономірностей – внутрішній взаємозв'язок екстенсивного та інтенсивного економічного зростання, фізичний знос і моральне старіння, періодичне масове оновлення матеріальної основи виробництва. Насильницьке усунення циклічної форми руху промислового капіталу прирєкло радянську систему господарювання на техніко-технологічне відставання та екстенсивний розвиток.

Оскільки трансформаційний спад став специфічною формою перетворення пострадянської економіки, а не різновидом економічної кризи в межах промислового циклу, то він не супроводжувався масовим технічним оновленням виробництва, а лише розчистив економічний простір для становлення промислового циклу. Проте в перехідний період нові власники не володіли достатніми грошовими капіталами для інноваційного інвестування. Не сприяла цьому і держава у вигляді вироблення промислової політики, спрямованої на відродження циклічної форми руху відтворювального процесу.

Відомо, що промисловий цикл є іманентною формою освоєння нових техніки і технології у капіталістичній економіці. Тривалість середньострокового ділового циклу визначається часом використання діючого у виробництві покоління техніки і технології на основі ринкових критеріїв ефективності. Ці критерії враховують строки фізичного зносу і морального старіння функціонуючих техніки та технології, а також визначають тривалість промислового циклу. Протягом циклу виробляються товари, що відповідають основній частині попиту покупців і породжують виникнення нових потреб, задоволення яких вимагає оновлення функціонуючих техніки і технології та сприяє зародженню нового промислового циклу. Суперечність, яка виникла і набирає сили в межах циклу, між обсягом і структурою виробництва, з одного боку, і споживання, з іншого, набуває форми прояву суперечності між попитом і пропозицією. Це, у свою чергу, вимагає переходу до нового промислового циклу в межах існуючого технологічного укладу шляхом масового оновлення діючого виробничого потенціалу. Особливо масштабні зміни відбуваються в макроекономічній структурі, що склалась у межах циклу при зміні технологічного укладу (як, наприклад, тепер при переході від V технологічного укладу до VI).

Особливості промислового циклу залежать від типу моделі ринкової економіки. На відміну від моделі капіталізму, де панує механізм вільної конкуренції, а рух циклу не прогнозується і не регулюється, у змішаній моделі ринкової економіки, де держава проводить політику антикризового регулювання, зміна промислового циклу не спричиняє важких руйнівних наслідків. Проте, чим складнішою є макроекономічна структура економіки, тим важче прогнозувати розвиток господарських процесів і проводити антициклічну політику.

Сучасна високорозвинута ринкова економіка має складнішу систему економічних відносин, яка охоплює різні сфери бізнесу і форми власності. Головними суб'єктами такої економіки виступають великі транснаціональні корпорації, в основі яких лежить акціонерна форма власності. У ринковій економіці акціонерний капітал представлений у своєму натурально-речовому і вартісному бутті. В реальному секторі економіки представлені матеріальні активи, а на фінансових ринках – їх вартісне буття – акції. Таке роздвоєння акціонерного капіталу надає самостійності вартісному буттю капіталу і спричиняє розрив між реально існуючими

активами та їх вартісною оцінкою на фінансових ринках. Цей розрив є тим більшим, чим ефективнішим є функціонування капіталу у сфері матеріального виробництва. Але, досягнувши критичної точки, такий розрив породжує кризу у фінансовій сфері, а потім і в реальному секторі.

Як показала криза 2007–2009 рр., в умовах глобалізації фінансові кризи набувають характеру світових. Глобалізація посилює стихійний характер кризових процесів, оскільки у фінансовій сфері світових антикризових інститутів регулювання не створено. У даний час посилення стихійного характеру розвитку світової економіки зумовлене також зміною технологічного укладу у зв'язку з переходом від V технологічного укладу до VI. Світова економіка перебуває у межах понижувальної хвилі великого циклу кон'юнктури. Це загострює суперечності у сфері великого акціонерного капіталу, який набрав інтернаціональних масштабів виробництва, посилюючи тим самим стихійні процеси, оскільки такі масштаби функціонування транснаціональних корпорацій не піддаються регулюванню у зв'язку з відсутністю відповідних міжнародних інститутів.

Негативний фон глобальних процесів позначився і на трансформаційному спаді національної економіки. За минулі десятиріччя ринкової трансформації в ній накопичилося надто багато суперечностей, які не розв'язані досі і серед яких найбільш значущими, на наш погляд, є такі.

По-перше, за час реформ так і не було проведено реструктуризацію економіки в обробній промисловості, а також не було задіяно ринковий механізм масового технологічного оновлення виробництва в цих галузях.

По-друге, держава не зуміла переорієнтувати виниклий приватний капітал на інвестиційний розвиток за допомогою всіякого розвитку підприємництва. Державою не було задіяно напрацьовані світовою практикою різноманітні ефективні інструменти такого впливу. Неадекватну поведінку нових власників у відношенні до новопридбаного майна не було обмежено. Нестримне нарощування особистого, а не виробничого споживання, вивезення вітчизняного капіталу за кордон (за експертними оцінками, в обсягу 150–200 млрд. дол.) в умовах величезної потреби в інвестиціях всередині країни призвели до втрати власного інвестиційного потенціалу української економіки.

По-третє, не було чітко розмежовано сфери державного і приватного підприємництва. Державні підприємства *анпріорі* розглядались як неефективні за визначенням, хоча світовий досвід, накопичений іншими країнами, і насамперед Китаєм, заслуговує на увагу з урахуванням національних особливостей.

По-четверте, державою не були створені інститути підтримки реального сектору, і насамперед – *банки розвитку, інвестиційні фонди тощо*. При великому попиті на позиковий капітал не були забезпечені умови для розвитку банківської системи, орієнтованої на підтримку сфери матеріального виробництва інструментами грошово-кредитної політики.

По-п'яте, державою не усвідомлено виникнення і загострення проблеми надмірної майнової диференціації. Відсутність диференційованої шкали оподаткування початкових доходів не дозволяє розв'язати проблему бідності, яка живить деградацію значної частини населення, яка, у свою чергу, не дозволяє сформуванню середній клас і призупинити негативну демографічну динаміку.

Усі зазначені обставини не є вичерпними, але цілком достатні, щоб не був запущений ринковий механізм масового технічного оновлення виробництва під контролем держави. Економічна криза 2007–2009 рр., а також драматичні соці-

ально-політичні події листопада 2013 – лютого 2014 р. і підписана у 2014 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (яка набрала чинності з 1 вересня 2017 р.) підштовхнули економічних суб'єктів до адаптації свого бізнесу до нових викликів. Проте без активної промислової політики держави зробити це вкрай складно. Самі по собі ринкові сили не зможуть примусити економічних суб'єктів оживити на інвестиційній основі галузі обробної промисловості, подолати технічну відсталість реального сектору економіки, в масовому порядку позбавитися фізично зношеного і морально застарілого основного капіталу.

Усі складні завдання повинні розв'язуватися в умовах незавершених процесів, характерних для періоду переходу до ринку. Це триваючі перетворення природних монополій та соціальної сфери, створення ефективного захисту прав власності, розмежування сфер діяльності державного і приватного підприємництва тощо. Запуск ринкового механізму економічного зростання повинен враховувати специфічні особливості існуючої системи господарювання. Деякі з них стали істотною характеристикою національної господарської моделі.

Особливості існуючої моделі капіталізму в Україні

Становлення капіталістичної системи господарювання в українських реаліях зумовлене рядом обставин, які надають йому специфічно-історичного вигляду, завуальованого національними особливостями становлення нової держави.

По-перше, її історичним попередником був не лад, заснований на індивідуальній приватній власності з елементами ринкових відносин, підпорядкованих вольовим відносинам власників, а радянська господарська система, де був відсутній реальний приватний власник, націлений на збільшення своєї власності за рахунок примноження доходів.

По-друге, наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років до капіталізму переходила не господарська система, де переважали ручне виробництво і дрібна індивідуальна приватна власність, а індустріально розвинута країна з високомонополізованою великою промисловістю. Це створило ілюзію тотожності української економіки моделям ринкової економіки, які сформувались у високорозвинутих країнах наприкінці ХХ ст. На той час у цих країнах уже склалися моделі змішаної економіки, в кожній з яких, поряд з традиційними ринковими механізмами конкуренції, присутні різноманітні інститути регулювання ринку, а також механізми державного управління.

Історичним попередником українська модель капіталізму мала радянську планову систему господарювання, що наклала свій відбиток на нову господарську систему, яка виникла. Насамперед, це успадкований від колишньої системи відносин високомонополізований індустріальний базис, націлений на задоволення потреб планової системи господарювання. Тому історичною місією виниклого в Україні капіталізму стає продовження завершення процесів індустріалізації, але вже з урахуванням ринкових критеріїв макроекономічного регулювання, що, у свою чергу, передбачає розв'язання цілого комплексу проблем, серед яких головною є запуск відтворювального механізму індустріального розвитку на базі нових технологічних укладів усіх сфер економічної діяльності.

По-третє, відновлення капіталізму, який перервав свій природний історичний розвиток на початку ХХ ст., відбувається у високомонополізованій індустріальній економіці, для якої іманентною є не індивідуальна приватна власність, а акціонерна. Але, з огляду на цілий ряд обставин (відсутність грошового капіталу

напередодні приватизації, недосконалий механізм приватизації, втрату традицій володіння і управління акціонерною власністю тощо), склалося так, що великими власниками – держателями контрольних пакетів акцій стали окремі особи, так звані “олігархи”, які зберегли близькість до владних структур, як і особистий досвід перебування при владі.

Отже, існуюча в Україні економічна модель містить ряд специфічних особливостей, в яких парадоксальним чином поєднуються недоліки радянського минулого та існуючого капіталізму. Звідси такі її фундаментальні ознаки, як панування бюрократії в союзі з олігархами; клановість і корупційність, які пронизали всі рівні управління; відсутність гарантій приватної власності; ігнорування національних економічних інтересів; антисоціальна спрямованість, яка проявляється в домінуванні приватних інтересів і неприйнятному соціальному розшаруванні суспільства, тощо.

Усі ці ознаки свідчать про периферійну модель, яка склалась у системі глобального капіталізму, де панують кланово-олігархічні групи, спираючись на нео-ліберальну ідеологію *. Саме ці соціально-економічні сили вийшли на авансцену соціально-економічних перетворень у країні.

Але така опора на олігархічну еліту є ненадійною через саму природу олігархії, якій притаманні конкурентна поведінка і боротьба із суперниками за одержання додаткових доходів у вигляді “адміністративної ренти”. До того ж ненадійними є й інші підстави нинішньої політико-економічної системи – такі, зокрема, як відсутність творчої конкуренції, а в підсумку і сформованого механізму відтворення промислового капіталу. Зупинимося на цьому детальніше.

Основні умови формування нової моделі сталого зростання

Відомо, що у країнах з давно існуючою ринковою економікою відтворювальний процес, асимілюючи досягнення науки, постійно змінює господарські моделі, підвищуючи їх ефективність. У ринкових економіках, які формуються і до яких належить і Україна, такого ефективного механізму сталого розвитку на основі відтворення промислового капіталу ще не створено. Тому, на наш погляд, глибинні причини кризи української моделі закладено в системі суспільного відтворення промислового капіталу, яка в умовах дії ринкових критеріїв ефективності підприємств призвела до різкого скорочення обробних галузей і розширення сировинного сектору. Підприємства обробних галузей не були готовими до участі в конкурентній боротьбі ні всередині країни, ні на світових ринках.

Українська держава підтримала тільки підприємства сировинних секторів (металургійного, хімічного та аграрного), оскільки саме вони забезпечували основні надходження до бюджету. Тим часом підтримки потребували підприємства обробних галузей, розвиток яких пов’язаний з безперервним оновленням виробництва відповідно до внутрішнього і світового попиту. Внаслідок недалекогоглядної економічної політики виробничий потенціал нашої країни деградував під впливом стихійних ринкових сил. Існуюча модель розвитку здавалась успішною доти, доки сировинний комплекс забезпечував зростання економіки. Але після вичер-

* Така модель дійсно зовнішньо має багато схожих рис з латиноамериканською моделлю “периферійного капіталізму”. Проте нашій моделі притаманні риси, які успадковані від радянської економіки і несуть з собою неповторний специфічно-історичний вигляд. Це ще збереження у структурі української економіки наявності високотехнологічного сектору (авіа-, ракетно- і суднобудування, атомне і загальне машинобудування тощо), розвинутої науки і людського капіталу, які можуть стати драйверами економічного зростання.

пання економічного зростання у зв'язку з падінням світових цін на українські сировинні товари виникла об'єктивна необхідність змінити модель розвитку за рахунок відродження обробної промисловості. Саме ця галузь мала стати локомотивом зростання на основі постійного впровадження науково-технічних досягнень.

Така стратегія оновлення економічного зростання відповідала б образу бажаного майбутнього України. Вона мала б визначати ідейну спрямованість наступного розвитку, оскільки в українському суспільстві сформувалася думка, згідно з якою вибір між тим, залишатись однією з моделей “периферійного капіталізму” з втраченим високотехнологічним потенціалом, де багаті стають ще багатшими, або стати країною з моделлю, в якій визнається ключова роль інноваційного потенціалу в її розвитку і діють соціальні регулятори, беззаперечно робиться на користь другого варіанта.

Отже, вихід з нинішніх труднощів і перехід на траєкторію сталого розвитку можливі на основі нової соціально-економічної моделі, де розширене відтворення можливе на підприємствах реального сектору економіки. Кожне підприємство повинне мати ресурси, достатні для постійного розширення і оновлення виробництва. Такими ресурсами, як відомо, є, по-перше, амортизаційні фонди, що забезпечують не тільки поповнення зносу основного капіталу, але й постійне підвищення його технічного рівня; по-друге, банківські кредити, необхідні для розширення виробництва; по-третє, прибуток підприємств, використовуваний на розширення масштабів бізнесу.

Як уже зазначалось автором раніше, у країнах з високорозвинутим потенціалом амортизаційні відрахування становлять до 70% інвестицій, і тільки 30% припадає на кредити і прибуток підприємств [7, с. 8]. Амортизація – найбільш стабільне джерело інвестицій. Вона найменше зазнає коливань цін, податкових і кредитних ставок, спадів виробництва. Саме завдяки високій частці амортизації в інвестиціях США у 2001–2008 рр., яка у приватному секторі досягала в середньому 77%, їх капіталовкладення зменшились у кризовому 2008 р. усього на 4,4%, хоча чисті приватні інвестиції скоротилися порівняно з 2006 р. майже у 2 рази. У свою чергу, амортизація в цей період виросла на 11,2%, а в корпоративному секторі – ще більше – на 31% [7, с. 8–9]. У високорозвинутих країнах успішно застосовується механізм прискореної амортизації, який стимулює бізнес оновлювати основний капітал за рахунок власних ресурсів. Саме з високих амортизаційних відрахувань фінансується переозброєння виробництва. В такому випадку за рахунок скорочення податкових відрахувань з прибутку оновлюється основний капітал. Але при нецільовому використанні амортизації вона обкладається високими податками на прибуток.

Таким чином, у високорозвинутих країнах склався механізм фінансування економічного зростання, який є складовим елементом промислового циклу. В українській економіці такого механізму відтворення основного капіталу не створено. Тому необхідно поступово формувати нову відтворювальну модель. Слід, як у високорозвинутих країнах, крок за кроком перетворювати амортизаційні відрахування на головне джерело оновлення основного капіталу. Для цього необхідно не тільки скоротити строки оновлення останнього, але й проводити його періодичну переоцінку, враховуючи не тільки фізичний знос, але й моральне старіння, а амортизацію нараховувати за відновленою вартістю. Треба також здійснювати фінансовий контроль за цільовим використанням амортизаційного фонду і оподатковувати суми, не використані за призначенням. Водночас у національній економіці

на підприємствах склалася така характерна форма оновлення основного капіталу, коли воно здійснюється переважно не за рахунок фізичної заміни, а шляхом переоцінки вартості. В таких випадках переоцінка того чи іншого виду основного капіталу, як і показник ступеня зносу устаткування, характеризують його вартісний, а не фізичний стан. Ступінь фізичного зносу і морального старіння основного капіталу, який визначає відповідність його техніко-економічних показників вимогам науково-технічного прогресу та інтересам суспільства, при переоцінці не враховується. У виробничій сфері показник ступеня зносу основного капіталу є результатом не стільки його оновлення шляхом введення в експлуатацію нових виробництв і технічного переозброєння діючих, скільки діяльності самих фірм, заінтересованих у переоцінці майна підприємств. Відповідно до порядку проведення переоцінки основних засобів, підприємства України можуть самі ініціювати її у випадку своєї заінтересованості у збільшенні вартості власних активів. Така переоцінка необхідна підприємству, наприклад, для обґрунтування своїх дій із збільшення цін або тарифів на власну продукцію, для підвищення вартості акцій, а також для забезпечення дорожчої застави при одержанні банківського кредиту тощо. Так, за нашими розрахунками, вартість основних засобів в Україні в результаті їх періодичної переоцінки збільшилася за 1996–2017 рр. у 9,7 раза *. Але така “паперова” переоцінка вартості основного капіталу не відображає реального фізичного зносу і морального старіння техніки і гальмує її заміну.

Як показує зарубіжний досвід, інтенсивний розвиток інновацій у II половині XX – на початку XXI ст. супроводжується прискоренням появи нової техніки, яке робить не вигідною експлуатацію діючої, але ще не зношеної техніки з огляду на її моральне старіння. Сьогодні у розвинутих країнах ледь не вирішальною стала орієнтація на моральне старіння, яке істотно скорочує час, за який техніка має бути амортизована, не досягнувши повного фізичного зносу. Як показує реальна господарська практика, у країнах з розвинутою економікою час повного використання технологічного устаткування в середньому оцінюється строками, не більшими від 8–10 років. З II половини XX ст. у високорозвинутих країнах з метою оновлення техніки регулярно проводяться великі амортизаційні реформи (приблизно раз на 10 років). Вони дозволяють скоротити амортизаційні строки оновлення основного капіталу. В результаті таких реформ за 1950–2013 рр. частка амортизаційних відрахувань у загальних інвестиціях у США збільшилася з 18% до 70%. Такі регулярні амортизаційні реформи дали цій державі можливість зайняти передові позиції у світі за продуктивністю праці та технічною модернізацією економіки. Останню амортизаційну реформу у США здійснено з метою подолання економічної та фінансової криз 2008–2009 рр. Було прийнято закон під назвою “Американський акт відновлення і реінвестицій 2009”, під який Конгресом США виділялося 787 млрд. дол. Згідно з цим законом, у перший рік після придбання майна дозволялось одноразово списувати у вигляді амортизаційних відрахувань по корпоративному сектору 50% ціни його придбання, а по малому й середньому бізнесу – усі 100%. У результаті сьогодні в цій країні обсяг інвестицій в основні фонди 95% великих компаній приблизно дорівнює обсягу нарахованої амортизації [7, с. 9]. Таким чином, порівняння фактичних і нормативних строків використання основного капіталу дає реальну інформацію про ступінь його фізичного зносу і морального старіння.

* Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Водночас в українській економіці, незважаючи на перманентні ініціативні переоцінки основних фондів підприємств, їх капітальна вартість є в десятки разів нижчою, ніж у промислово розвинутих країнах, що означає не просто моральне старіння, а належність до попередніх технологічних укладів з їх примітивними технікою і технологіями. Отже, відтворювальний потенціал нашої економіки не має повноцінної підтримки за рахунок амортизації не тільки внаслідок значного зносу основного капіталу, але й у зв'язку з його відносно малою вартістю. Амортизація як джерело інвестицій не справляє істотного впливу на відтворення основного капіталу, як це відбувається у розвинутих країнах. Наприклад, після переоцінки основних засобів на ПАТ “Одесаобленерго” їх вартість зросла з 1172 млн. грн. у 2009 р. до 5947 млн. грн. у 2017 р., тобто більш як у 5 разів, а знос основних засобів зменшився на 1% (із 49% у 2009 р. до 48% у 2017 р.) *.

Формуванню нової відтворювальної моделі основного капіталу перешкоджає високий рівень інфляції, що не дозволяє накопичувати вільні кошти підприємств на його оновлення. Оскільки здійснювана переоцінка основного капіталу збільшує його вартість і амортизаційні відрахування, не зачіпаючи його фізичний і моральний стан, то продуктивність цього капіталу залишається колишньою. У підсумку витрати на підприємствах зростають, а прибуток при колишніх цінах зменшується. Зростання собівартості продукції та падіння прибутку підприємства прагнуть компенсувати збільшенням цін. Наслідками таких дій є зростання цін або інфляція. Але підвищення цін не вигідне для споживачів продукції. В розвинутій ринковій економіці перешкодою для зростання цін слугують закони конкуренції. Якщо у окремих товаровиробників продукція стає дорожчою, ніж у інших, то вони розоряються. Тим часом в українській економіці виробник, розв'язуючи проблему виживання свого виробництва, підвищує ціну, перекладаючи відповідне зростання витрат на кінцевого споживача.

Таким чином, боротьба за зростання цін стає спільною потребою товаровиробників, і воно включає не тільки зростаючу вартість ресурсів для випуску одиниці продукції, але й ренту власників активів підприємств. Її специфічна природа зумовлена особливими “правами власності” інсайдерів. Нестабільність становища великих власників породжує короткочасний інтервал їх управлінських стратегій. Саме ця обставина вирішальною мірою визначає панівний тип доходу, що домінує в українському бізнесі.

У літературі його визначають як “інсайдерську ренту”, тобто дохід домінуючої на підприємствах групи, який привласнюється за рахунок контролю над його фінансовими потоками. Її треба відрізнити від підприємницького прибутку, що визначається різницею між сукупними витратами і виручкою. Така інсайдерська рента, що маскується під зрослі витрати підприємств, зменшує прибуток і скорочує бюджетні надходження. Основними джерелами інсайдерської ренти слугують частина інвестиційних ресурсів “прибутку та амортизації”, а також частина зарплати, не виплаченої працівникам, та ін. Така модель існуючого механізму індивідуального відтворення капіталу на великих підприємствах генерує інфляцію, зростання чисельності бідних, “проїдання” накопичень на розвиток, а в перспективі – їх банкрутство. Стало очевидним, що просте сподівання на “необхідну самоорганізацію ринкових сил” не подолає системної кризи відтворення.

* Фінансова звітність ПАТ “Одесаобленерго” за 2007–2009 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://oblenergo.odessa.ua/>.

Якщо виключити варіант радикального зламу існуючого господарського ладу, не здатного переломити несприятливі тенденції та наслідки від дій моделі, що склалася, то це означає, що необхідно створити таку нову модель, яка зможе поєднати достоїнства державного регулювання з перевагами конкурентного ринкового капіталізму. У перспективі така модель може відрізнитися значною рухливістю та мінливістю в тих чи інших історичних умовах. Єдність конкурентно-ринкових і регульованих державою засад надає цій моделі характерних рис *перехідної форми*.

Успішність такої моделі дістала своє підтвердження в динамічному розвитку європейських країн у післявоєнний час, коли помітна увага приділялася державному регулюванню і забезпеченню соціальних пріоритетів у розвитку. Важливим аргументом на користь підтвердження правильності гіпотези про використання змішаної моделі економічного розвитку виступають плачевні підсумки реформування України протягом усіх років її незалежності. Здійснена спроба за допомогою ринкових механізмів у форсованому режимі перестрибнути з радянської системи у розвинутий капіталізм, минаючи особливий етап державного регулювання конкурентно-ринкових відносин, тобто етап *змішаної моделі*, цілком закономірно обернулася сумними наслідками.

Залежно від форм поєднання цих двох засад у змішаній моделі капіталізму можливими є різні комбінації поєднання ринку й держави, форм власності, конкуренції та регулювання. Все це перетворює змішану модель на таку, що постійно змінюється, адаптується до конкретно-історичних обставин і може використовуватися не тільки при становленні ринкових форм господарювання, але й у тривалому наступному періоді. Саме цією обставиною пояснюється різноманіття історичних форм змішаної моделі залежно від вихідних умов розвитку різних країн і розв'язуваних ними завдань. Тим самим різне поєднання ринку (приватної власності та конкуренції) та держави (державного сектору і регулювання) визначає історичні особливості такої моделі. Ці специфічні різновиди залежно від поєднання ринкових і регульованих засад надають циклічного характеру зміні хвиль лібералізації та соціалізації економіки світового капіталізму. Однією з перешкод, яка не дозволяє використання потенціалу змішаної моделі капіталізму, слугує наполеглива і, на нашу думку, небезкорислива прихильність значної частини правлячої еліти принципам неоліберальної ідеології.

Необхідність використання на сучасному етапі розвитку нашої країни змішаної моделі господарювання визначається, як мінімум, двома важливими обставинами.

По-перше, посилення акценту на конкурентних механізмах не виключає використання програмно-цільових методів управління. В існуючих соціально-економічних умовах українській економіці потрібна дійова політична воля державних еліт не у привласненні власності, не у клановій конкуренції за доступ до державних ресурсів, а у виробленні комплексного плану соціально-економічного зростання. Ключовим показником, на який має бути націлений комплексний план, є економічне зростання, тобто приріст ВВП. З нього черпаються і кошти для споживання населенням, і інвестиційні засоби, і всі інші ресурси, якими володіє суспільство. Якщо припустити, що наприкінці 2018 р. комплексний план буде прийнятий і з 2019 р. почне здійснюватися, то при збільшенні інвестицій в основний капітал і в "економіку знань" (тобто в людський капітал) на 8–10% на рік ми зможемо перейти до сталого економічного зростання у 2019–2020 рр. А у

2021–2022 рр. це зростання може становити 3–3,5%, тобто буде не нижчим від світових показників і в 1,5–2 рази вищим від середнього приросту ВВП у розвинутих країнах світу. Якщо продовжити лінію нарощування частки інвестицій в основний капітал, у ВВП і в “економіку знань”, то до 2025–2030 рр. середньорічні темпи зростання економіки зможуть піднятися приблизно до 4–5%, тобто до рівня країн, що розвиваються. Таке зростання повинне відбуватися при значному зниженні енерго- і матеріаломісткості, підвищенні продуктивності праці та якості продукції, збільшенні у складі ВВП частки високотехнологічної продукції.

По-друге, нова технологічна революція, яка спричинить докорінні зміни в характері та складі майбутніх продуктивних сил, актуалізувала проблему вибору довгострокових цілей в інноваційній сфері, успішне досягнення яких, як показує світовий досвід, без активної участі держави практично не можливе. Самі по собі конкурентно-ринкові механізми орієнтовано на поточні результати і одержання прибутку, а розв’язувати такі масштабні та довгострокові завдання вони не здатні. Технологічна революція, що відбувається у світі на наших очах і перетворює всю систему продуктивних сил, дістала назву “цифрова економіка”, яка стала популярною. Вона повинна перетворювати сфери виробництва і управління, що свідчитиме про вступ у новий етап розвитку продуктивних сил. Це нові виклики для української економіки, оскільки сьогодні наше національне господарство має дуже потворну структуру. В Україні близько 80% припадає на традиційні продукти з відносно низькою доданою вартістю. Надмірно високою є частка сировинних продуктів, а також напівфабрикатів і традиційних матеріалів. Водночас дуже низькою є частка сучасних матеріалів, машин, устаткування, приладів, результатів глибокої переробки сировини. Їх частку можна підняти, як мінімум, удвічі, у тому числі і в експорті. Для цього необхідна цільова орієнтація комплексного плану, яка може мати різну глибину залежно від того, наскільки різні елементи всієї господарської системи підпорядковані цільовим показникам. Таку цільову орієнтацію в розвитку всієї господарської системи передбачає *програмно-цільовий метод планування*. У даному випадку мета (наприклад, приріст ВВП) обґрунтовується конкретною системою заходів, вибудованих за пріоритетністю в досягненні цієї мети. Практична реалізація *програмно-цільового методу планування* передбачає наявність цільового управління і фінансування. Такий програмно-цільовий метод особливо важливий у тих випадках, коли спостерігається катастрофічне відставання і виникла необхідність здійснити прорив в економічному розвитку, а не просто поліпшити окремі показники.

Важливим складовим елементом комплексного плану має бути *фінансово-кредитний план*, націлений на досягнення встановлених результатів. Головною складовою фінансово-кредитного плану повинна стати програма вкладень у технологічне оновлення діючого виробництва, а також в “економіку знань”. У цій програмі важливо визначити джерела інвестицій для корпорацій, контрольованих державою, і кошти приватних підприємств, які за прогнозами будуть направлені на інвестування в основний капітал і у сферу знань.

Як показує досвід фінансово-кредитної підтримки оновлення основного капіталу в розвинутих країнах, виділення коштів шляхом *цільового інвестиційного кредитування* є найкращим способом досягнення кінцевого результату. Такий інвестиційний кредит виділяється банками або спеціальними установами, інвестиційними фондами, створеними для цього, після розгляду і затвердження бізнес-проекту. Цей кредит має поворотний характер, передбачає окупність відповідних

коштів, а їх використання – жорсткий контроль з боку банків. Коштами для інвестиційного кредитування можуть стати не тільки активи самі банківської системи, але й залучені кошти від приватизації, фінансові ресурси у вигляді боргових зобов'язань, які може залучити держава. На наш погляд, за 10 років частка інвестиційного кредитування могла б зрости в рази.

Важливим джерелом соціально-економічного зростання стає людський капітал. Це можливо тільки в тому випадку, коли сфера “економіки знань” набуде пріоритетного розвитку, результатами якого будуть піднесення добробуту населення, масове формування середнього класу, призупинення збідніння людей.

При такому підході фінансово-кредитний план буде націлено на реалізацію інвестиційної програми оновлення виробництва, а врешті-решт – на одержання кінцевих результатів сталого соціально-економічного розвитку країни.

Висновки

Таким чином, існуюча в Україні модель економічного розвитку демонструє нестале економічне зростання, що свідчить про недосконалість її основних елементів. Щоб сформувати модель сталого економічного зростання, необхідно зрозуміти різну природу спадів і піднесень в економіці переходу до ринку і в самій ринковій господарській системі. Без такого розуміння неможливо запустити механізми відтворення промислового капіталу, а отже – і його оновлення. Існуюча модель капіталізму в Україні являє собою різновид “периферійного капіталізму”, який не має внутрішніх механізмів сталого економічного зростання. Вихід із сьогоденішнього небезпечного для країни напрямку несталого розвитку є можливим на основі нової моделі, що поєднує в собі ринкові та регульовані державою засади. Головною складовою такої моделі має бути комплексний план оновлення матеріально-технологічної структури національної економіки.

Список використаної літератури

1. Кузьмин В. Ползучий рост экономики // Зеркало недели. – 2018. – № 29.
2. Минакова Н.В. Устойчивый рост в условиях открытой экономики // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2018. – № 1. – С. 59–72.
3. Ослунд А. Миф о коллапсе производства после крушения коммунизма // Вопросы экономики. – 2001. – № 7. – С. 116–125.
4. Дынкин А. Мировые экономические тренды // Вольная экономика. – 2018. – № 5. – С. 23–27.
5. Корнаи Я. Трансформационный спад // Вопросы экономики. – 1994. – № 3. – С. 4–10.
6. Красникова Е.В. Особенности становления постсоциалистического капитализма. – М.: ТЕИС, 2005. – 264 с.
7. Зверяков М.І. Глобалізація і деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання // Економіка України. – 2017. – № 12. – С. 3–12.

References

1. Kuz'min V. *Polzuchii rost ekonomiki* [Creeping economic growth]. *Zerkalo nedeli – Week's Mirror*, 2018, No. 29 [in Russian].
2. Minakova N.V. *Ustoichiviyi rost v usloviyakh otkrytoi ekonomiki* [Sustainable growth in an open economy]. *SShA i Kanada: ekonomika, politika, kul'tura – USA and Canada: economy, politics, culture*, 2018, No. 1, pp. 59–72 [in Russian].

3. Aslund A. *Mif o kollapse proizvodstva posle krusheniya kommunizma* [The myth of output collapse after communism]. *Voprosy ekonomiki – Issues of economy*, 2001, No. 7, pp. 116–125 [in Russian].
4. Dynkin A. *Mirovye ekonomicheskie trendy* [World economic trends]. *Vol'naya ekonomika – Free economy*, 2018, No. 5, pp. 23–27 [in Russian].
5. Kornai J. *Transformatsionnyi spad* [Transformational recession]. *Voprosy ekonomiki – Issues of economy*, 1994, No. 3, pp. 4–10 [in Russian].
6. Krasnikova E.V. *Osobennosti Stanovleniya Postsotsialisticheskogo Kapitalizma* [Features of the Formation of Post-Socialist Capitalism]. Moscow, TEIS, 2005 [in Russian].
7. Zveryakov M.I. *Globalizatsiya i deindustrializatsiya: zmist, superechnosti ta sposoby ikh rozv'yazannya* [Globalization and deindustrialization: content, contradictions and ways to solve them]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 12, pp. 3–12 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 4 липня 2018 р.
The article was received by the Editorial staff on July 4, 2018.*
